

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА
ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК

НАШ ЈЕЗИК

НОВА СЕРИЈА

Књ. VII св. 7-10

БЕОГРАД 1956

САДРЖАЈ

	Страна
1. А. Белић: Значај рада Комисије за уједначање правописа	197
2. М. Стевановић: Глаголски облици пасива	205
3. А. Б.: <i>Лешњо, седење</i>	217
4. В. М. Мићовић: Значење неких речи у народним песмама	223
5. А. Пецо: Облици колективних именица на <i>-ад</i>	234
6. Милош С. Московљевић: Уз појаву једног речника	247
7. М. Стевановић: Две грешке код двојце писаца	254
8. Милка Ивић: Однос између квалитативног генитива и квалитативног инструментала	260
9. Мишар Пешикан: О уметку <i>-ов-</i> (<i>-ев-</i>) у множини именица прве врсте	270
10. М. С. Лалевић: Обрада подређених реченица	276
11. Језичке поуке	289

УРЕЂУЈЕ ОДБОР

Секретар Уређивачког одбора — Бранислав Милановић

Научна Рвнџа
ИЗДАВАЧКО ПРЕДУЗЕЊЕ — БЕОГРАД
 1956

Штампа Графичко предузеће „Академија“, Београд, Космајска 28, Тел. 24-701

ОБРАДА ПОДРЕЂЕНИХ РЕЧЕНИЦА

Пре обраде подређених реченица, тј. подређеног односа реченица у сложеној реченици, наставнику је најпре потребно да буде јасно шта то значи релативна или апсолутна независност, шта је главно, шта подређено, шта основно, шта одредбено. Ако је он у свему томе довољно одређен, сигуран, тек тада он сам може очекивати и да његово излагање буде уверљиво и да ће га ученици схватити како ваља. Ученик треба да схвати приређеност и подређеност што конкретније, одређеније. Он треба да се увери да у тим односима има врло различних степена и врста односа независности односно зависности.

Треба ствар тако постављати и излагати да се запази у подређеном односу међу реченицама да имамо једну основну мисао, а она се своди на два основна члана — субјекат и предикат, а да према том основном суђењу, основној вези, имамо другу везу која према првој стоји као одредба, као допуна, као тумачење које чини да нам је основно суђење, основна мисао јаснија, одређенија, потпунија. Отуд неће бити тешко извести и шта је главна, основна реченица, а шта је њена одредбена, подређена реченица.

Како видимо, подређена се мисао или подређена се реченица узима као опонент главној реченици, оне су тим односом не супротне него сагласне што једна долази другој као нужна одредба, као одредба неопходна да се садржај основне реченице што потпуније претстави. Та се опонентна црта садржи у факту што се главна реченица не може претпоставити без подређене, што нема главног без споредног, што се не може замислити основно без одредбе-

ног. Појам главног нужно изазива постојање подређеног, појам основног нужно има свој опонент у одредбеном. Да није одредбене реченице, ми не бисмо имали ни главне реченице и обрнуто: одредбена већ претпоставља оно што ће одређивати. Природно — ако се која од тих реченица у одређеним ситуацијама узме посебно, сама, она ће бити само проста реченица, па не може бити говора о каквом односу: то је проста реченица, а за питање односа реченица мора се претпостављати сложена реченица. — Стога, дакле, само у сложеној реченици може бити говора о односу простих реченица. Ми ово спомињемо као основно, али ћемо запазити да и у различним случајевима елизије можемо имати и просту реченицу која је на неки начин настала свођењем негдашње сложене реченице баш на ту просту реченицу, а ми то обично и не запажамо, али кад уђемо у анализу садржаја и облика реченица, лако запазимо да се мора поћи од основнога — да је у питању сложена реченица, а да су потом наступила у одређеним ситуацијама испуштања не само простих чланова просте реченице него чак и читаве главне реченице, а да је остајала само подређена реченица која се тако осамосталила, постала је сама себи довољна, јасна, одређене садржине. Такве су оне реченице типа: Да ћу тиш!, Да се ниси макао!, Што сам уморан!, Што бих играо!, Где бих ја то рекао! и сл. О томе се говори на другоме месту, а ми овде само наглашавамо да и у тим случајевима треба видети негдашњу сложену реченицу која је елизијом главне реченице сведена на негдашњу подређену, одредбену, реченицу. И сад одиста имамо просту реченицу, али анализом лако установљавамо да је то уствари негдашња проста реченица која је остала без своје главне реченице, а то се испуштање надокнађује изменом, појачавањем, подизањем интонације баш те реченице која нам је остала и која је примила на себе садржај, смисао испуштене реченице и обележила га новом интонацијом, што се опет у писању означава узвичником (уп. Молим те да дођеш: Да дођеш!, — у првом случају сложена реченица, интонација равна, нема особитијег истицања; у другом проста реченица, интонација измењена, појачана, подигнута; у првој нема обеле-

жавања интонације, емоционалног момента, у другој има — узвичник и сл.).

Општи се појмови о детерминативној служби једне реченице према другој лако стварају ако се тође од просте непроширене реченице коју проширујемо различним простим додацима (прилошким одредбама које су казане прилошким речима, прилозима, падежима без предлога или с предлозима и сл.), па се ти различни додаци или одредбе и даље развију у читаве подређене реченице. Разуме се, у овим случајевима треба бити опрезан да се не изврше и тако велика померања да се лако запази измена и смисла садржаја једног суђења, а и односа међу тим новим везама. Овај се начин развијања, природно је, — препоручује, али увек треба имати у памети да тако одиста реченице не настају. Наиме, не настаје сложена реченица баш тако: прво проста, потом се развија у проширену, а ова у зависно сложену. Свака реченица, проста или сложена, с приређеним или подређеним односом и сл., — све оне настају у одређеним ситуацијама које некад нису једнаке у два различна случаја и две различне прилике. Свака је одраз и израз одређеног садржаја одређене ситуације. И дете треба да увиди из анализе да се мењањем ситуације, околности, мења и сам израз те нове ситуације, околности. Било би потпуно формалистички ако бисмо се везали за то да само настајање подређених реченица тумачимо као јединим начином што се развија реченица од просте одредбе. То треба схватити само као помоћно средство, као начин како бисмо детету претставили како се може градити подређена реченица развијањем, проширивањем прилошке одредбе у реченицу сличног карактера. Свака је ситуација условила одређену и само једну форму израза, просту или сложену, приређену или подређену реченицу. Подређене реченице као одредбе којег члана главне или те читаве везе треба градити тако да се и не мора осећати увек баш тај моменат — напоредност у развијању онога што је просто у оно што је сложено, јер сложена реченица настаје не таквим развијањем једног из другог него је духовни механизам наш у једном случају

узимао простији или најпростији израз, другипут сложене или најсложеније израз, реченицу.

Ми тек анализом долазимо до тога да је прост додаток у простој проширеној реченици сличан по значењу, по односу, по служби — одговарајућој подређеној реченици, да одговара садржајем ономе што је карактеристично за основну везу, за основно суђење, за везу субјекта и предиката као јединство суђења. Разуме се да у оваквим случајевима не треба заборавити ни саму механизованост израза који је таквим настао баш честом употребом, из потребе да се да што динамичнији, импресивнији израз суђењу. Исто тако, природно је, такве везе подређених или одредбених реченица за основне или главне реченице можемо тумачити као додатке, само већ не просте додатке него развијене већ читаве подређене реченице.

Ако се утврдило схватање да и у тим сложеним реченицама имамо оно што је основно у главној реченици, а да је подређена само додаток казан читавом новом реченицом, тј. да имамо у тако сложеним суђењима у основи само два члана — субјекат и предикат главне реченице, а да је све друго неразвијен (дакле — прост) или развијен додаток (дакле — нова подређена реченица). Тако се стиче уверење да одиста функционално нема разлике међу простим додацима, било да су казани само појединим речима, синтагмама, везама с предлозима или како друкчије, или пак читавим реченицама, али другостепеним по функцији стога што су одредбеног карактера као и сами прости додаци. Стога ће и такве подређене реченице као и сами прости додаци казани, дакле, само простим речима, односно синтагмама, уствари бити елементи субјекатске или предикатске синтагме, те ће и на тај начин бити могуће тумачити атрибуцку реченицу субјекта као члан субјекатске синтагме, а временску или какву другу реченицу подређеног односа према предикату као елемент предикатске синтагме. Увек, дакле, један члан или једна веза, или једно подређено суђење према једном члану главне или основне реченице или

према њихову јединству, према главној реченици као целини, јединству.

Кад се приступа анализи реченице, прво се установљава да ли је у питању проста или сложена реченица. Ако је сложена, одређује се однос међу простим реченицама. Али то је сасвим просто кад је сложена само од две просте реченице. Кад је више простих реченица у сложеној, лако се запажа да међу тим различним простим реченицама могу бити различни, шаролики односи: ту може бити и приређених и подређених, а и таквих које су према једним реченицама као главне према подређеним или обрнуто, али и које су међу собом приређене а према другим опет подређене и сл., па су према једним као главне, према другим, и у исто време, као подређене и сл. У једној сложеној реченици може бити и приређених и подређених реченица. Тај однос може бити врло различан: може бити само једна главна, а све друге су њој подређене, на њу непосредно наслоњене; може бити више подређених реченица, а да свака од њих има само своје подређене одредбене реченице; може бити једна главна, а да се на њу ланчано наслањају, надовезују друге реченице тако да је свака претходна главна за сваку наредну реченицу, те имамо да је прва главна за другу, друга за трећу, трећа за четврту итд., али је притом друга не само главна за трећу него и подређена првој, а трећа је не само главна за четврту него и подређена другој и сл., а све се посредно наслањају или посредно објашњавају основну, општу, заједничку главну, прву реченицу, сем друге, која се непосредно наслања на прву, која јој је самим тиме и најближа, најтешње везана и сл. (уп.: Дошао сам из села у коме живи твој брат кога сам видео кад сам био на одмору и сл. — свака наредна подређена претходној). Ако установимо да имамо реченичке скупове (о томе на другоме месту), у њима се проналазе основне, главне реченице, а потом њихове одредбене (ако их имају), којима се одређује карактер по функцији коју имају у том склопу према својој главној, основној реченици. Ако су две приређене реченице са својим подређеним реченицама, онда већ можемо

говорити о реченичким скуповима, у овом случају о два реченичка скупа, где су две основне реченице, а према њима одређен број подређених реченица. Природно је што ће се свака подређена реченица у таквим везама усмеравати према својој основној, главној реченици, а неће имати никакве непосредне везе с подређеном или одредбеном реченицом друге главне реченице тих напоредних скупова (уп.: Ја сам читао књигу коју си ми дао, а ти си певао песму коју си научио.). Не треба испустити из вида да једна подређена реченица може бити додана, као подређена, као додатак, двома или трима реченицама које су за ту заједничку подређену реченицу све подједнако главне. Ту, дакле, имамо нешто аналогно ономе што једна главна реченица може бити главна за две или више подређених реченица. Овде су те главне међу собом приређене, а тако су и подређене једној главној међусобно приређене. То је јасно из природе односа простих реченица у таквим везама у сложеној реченици (уп.: Дошао сам к вама да с вама радим, да с вама делим зло и добро, да се с вама борим против заједничког непријатеља, да с вама живим и да с вама умрем; Људи су копали по цео дан, жене су им помагале — да би обезбедили храну за толики народ.). У првом склопу имамо сложену реченицу: прва је главна, све су друге на њу непосредно наслоњене, све је тумаче, све су јој одредбенице, све објашњавају намеру радње главне реченице, основне или главне реченице. — У другом склопу исто тако имамо сложену реченицу. Али ту су прве приређене, а трећа објашњава намеру или циљ обеју првих, предњих, приређених реченица. Трећа је, дакле, додатак, одредбеница обема предњим реченицама, те су јој обе главне подједнако главне.

Наставник треба да у анализи односа простих реченица поступа еластично, што значи да се држи унутрашњег односа, смисла тих односа реченица, а не да се круто прихвати облика, свезице и других формалних ознака. Ученик ће правилном анализом увидети, осетити да у тој живој материји језичкој владају закони, али нема оне крутости

која се запажа у самој форми. У томе треба да се установи да постоје велике могућности померања значења и односа а да анализом хоће да се установи значење и да се прихвати начин изражавања према коме се могу израђивати и у другој прилици сличне везе, склопови и реченице. Наставник треба да, кад се јаве две могућности, уме да укаже која је прихватљивија, која је логичнија према ситуацији у којој је поникла, из које је настала. Не сме се у овоме ослањати на некакво фразирање нити на заобилажење него ваља да логичким путем улази у однос из којег проистичу те реченице, да проналази оно што најбоље одговара стварном значењу и стварном односу реченица. Наставник се може и колебати указујући на све околности и на све могућности, али не сме остати на раскрсници. Он у одређеној ситуацији треба да се одлучи: може бити ово, и то због тога и због тога; не може бити оно, и то опет због тога и због тога; може ово, и то у овом случају; може оно, и то у овом случају. Ако је ово, онда не може бити оно и сл. Ученик мора бити сигурно вођен: он треба да осети из уверљивог излагања свог наставника да је то сигуран, одређен, логичан ослонац, разум, знање, па ће му бити јасно да је језик особита грађа и да су реченице особити склопови који могу у одређеним ситуацијама имати само једно одређено значење а да у другој ситуацији морају имати друкчије значење и друкчији однос. Наставник је дужан да у овим питањима не само сигурно води него и да изазива на размисљање и на дискусију своје ученике, да их ставља у одређене ситуације из којих ће они под различним угловима видети увек нов и посебан однос и карактер реченице. На тај ће начин развијати у ученика самопоуздање и веру да и они могу улазити у „тајне“ језика и језичког израза, да и они умеју тумачити пут мисли и израза који се изричу у различним склоповима.

А да би сам наставник био за ово припремљен, он мора имати — и доста знања и много вештине. Он треба да прилази и реченици као вези основних елемената суђења у којима се мисао изражава на простији или сложенији на-

чин. Основним елементима суђења намеће се из саме глагољности одређеност месна, па временска и начинска. То су три пратилачка, унутрашња момента глагољности. Али је често потребно те моменте унутрашње природе спецификовати, изрезати, ближе одредити другим спољашњим ознакама — прилозима места, времена, начина, синтагмама, падежима без предлога или с предлозима и сличним. И сад — ето елементата који се могу и даље спецификовати, развијати. Тако можемо развијати те одредбе и читавим реченицама, подређеним реченицама. Ученик ће се на тај начин оспособљавати да и сам на сличан начин размишљајући комбинује, развија и конструише и сложеније реченице. Он ће увиђати законитости изражавања, услове под којима се то врши и кад се то може вршити. Све ово у првом реду важи баш за развијање сложене реченице подређеног карактера.

Конкретније речено, узме се проста непроширена реченица, према њој се напише проста проширена реченица, а према овој већ сложена реченица у којој смо прост додатка развили у подређену реченицу. Подвлачимо сва додавања и развијања, а основно, оно што је било у првом примеру, у првој простој непроширеној реченици остаје неподвучено и у другим двома реченицама. Тако добијамо од прве прости реченице у трећој — главну, а од простог додатка у другој реченици, сад већ — у трећој реченици — нову, подређену реченицу оног карактера какав је био прост додатка у другој реченици. Из тога природног преформирања једне реченице у другу добија се одређен утисак и стиче се свесно знање о вредности подређених реченица према простим додацима односно према оним типовима реченица састављених од основних чланова, субјекта и предиката. На пример: Ја ћу доћи: Ја ћу доћи *по ручку*: Ја ћу доћи *по што ручам*. Ја читам: Ја читам *ради уживања*: Ја читам *да бих уживао*. Ја сам дошао: Ја сам дошао *због болести*: Ја сам дошао *због тога што сам болестан*.

У свим тим напоредо узетим реченицама имамо према простом додатку развијену просту реченицу истог карак-

тера какав је био и онај прости додатак. Тако од првог најпростијег облика непроширене реченице добијамо проширену, као развијену спецификацијом која је већ делимично постојала и у самом основу оне прости реченице, али није била изречена, док у последњем имамо ту спецификацију развијену у читаву просту реченицу оне врсте које је и сам прост додатак средње (друге) реченице. Сад већ у трећем примеру, немамо просту него сложену реченицу. У њој је сачувано оно што је основно, првој реченици, али је дат развијен облик оног простог додатка који смо имали у другом примеру. Од тога је начина лако прелазити на сличне и различне случајеве и сложеније примере.

Узмимо сада особите врсте атрибутских, субјекатских и објекатских реченица. Ако смо овладали атрибутом — да је то додатак именици, њена одредба, а да именица може бити у различним службама (субјекат, објекат, име у предикату, додаток субјекту, објекту, предикату и сл.), знамо да ћемо према томе имати и различне врсте тих атрибутских реченица — субјектова атрибутска реченица, објектова атрибутска реченица и сл. Опет узимамо примере напореда:

Вредан човек не оклева: човек који је вредан не оклева (развијен атрибут субјектов у субјектову атрибутску реченицу).

Видео сам вредна човека: Видео сам човека који је вредан (опет развијен атрибут али сад објектов и — у објектову атрибутску реченицу).

Ко рано рани и ко доцно леже кућу тече: *Раноранилац и доцнолегаллац* кућу тече. — Подређеним реченицама казан је субјекат главне реченице, дакле — субјекатске односне реченице.

Чуо сам ко говори: Чуо сам говорника. — Подређена реченица је објекатска, дакле — односна објекатска реченица. — Таквих се примера увек може узети произвољан број. Они су врло карактеристични за питање оваквих односа.

Али треба настојати да се врше вежбања и обрнутим путем. Наиме, ученицима треба показати и објаснити слу-

чајеве подређених реченица које се могу сажимати у просте додатке. Тиме им објашњавамо да се може вршити и сажимање а не само проширивање. Али, с друге стране, и тада им треба рећи да се тако обично не склапају реченице, тако не настају реченице, него се тим начином служимо да бисмо објаснили однос онога што сажимамо према ономе у шта га сажимамо, а потом да би се видео однос облика израза.

Наићи ће се и на случајеве подређених реченица које се не могу сажимати, а исто тако и на прсте додатке који се не могу развијати у подређене реченице. И то треба да покаже специфичност израза који је за једну ситуацију подесан а за другу није, као и то да се један израз може замењивати другим, али да притом настају и извесне промене у самом односу. — Где год је могуће, треба указати на те могућности променом смисла која настаје из одређене ситуације, а коју прати промена облика и означава промену у смислу појединих израза па и односа њихових.

Често се узима главна реченица као независна, а то је, разуме се, погрешно. У сложеној реченици, рекли смо, не може бити такве независности. Ако с ученицима вршимо анализу реченице *Писаћеш ми*, лако нам је запазити да је садржај потпуно одређен, не треба нам никакво тумачење. Али ако узмемо реченицу: *Писаћеш ми* кад стигнеш, запажамо да садржај реченице *Писаћеш ми* у оба случаја нема исто значење. Само је у првом примеру потпуно одређено значење те везе. У другом примеру већ имамо нешто друго: констатује се истим речима то да ћеш ми писати, али је сад то писање опредељено временски реченицом „кад стигнеш“. Ако с том основном реченицом *Писаћеш ми* вежемо реченицу „ако стигнеш“, онда опет имамо другу вредност и те прве реченице. Свака је нова одредба дошла да ближе покаже околности у којима ће се или би се могла вршити радња те основне, главне реченице. А само је једанпут независна, потпуна, сама довољна да изрази завршен исказ, потпуну реченицу. То је деци схватљиво, а можемо се помоћи и простијим примерима: узимајући просту непроши-

рену реченицу и проширујући је различним додацима. Тада се такође увиђа да је проста непроширена реченица баш својом општом цртом, што уопште, најшире даје израз о нечему ипак најјаснија сама за себе, јаснија него кад је издвојимо из сложене реченице, остављајући њену подређену реченицу која је дошла по нужди да ту основну реченицу допуни, објасни. Уп. *Ми читамо: Ми читамо књиге: Ми читамо књиге за време одмора: Ми читамо књиге кад се одмарамо.* Својим обликом, својим најопштијим казивањем прва је реченица сасвим јасна. Али смо у свакој новој ситуацији осетили потребу да тај основни израз добија у новој вези и ново, потпуније, одређеније значење. У последњој већ реченици ми смо добили сложену реченицу: развили смо временски додатак у подређену, одредбену временску реченицу.

Или узмимо примере: *Да те питам?* и *Дошао сам да те питам.* Дете ће увидети не само из интонације него из целине да су ту две вредности саме реченице казане везицом *да* и презентом *питам*. На тај се начин успева више него издвојеним тумачењем једног па другог. Наноредо објашњавање развија и критички однос учеников према језичком материјалу, али исто тако развија и његове способности да се служи тим начином изражавања различним облицима којима се диференцира значење појединачних израза и њихових веза. А тек то је оно чему треба да тежимо а не пасивном знању које се не искоришћава. Стога је корисно узимати различне типове таквих реченица и на њима се задржавати (*Кад ћеш доћи? — Не знам кад ћеш доћи; Где си спавао? — Реци нам где си спавао, и сл.*).

Ово везивање подређених реченица за просте одредбе главних чланова реченице, субјекта и објекта, развијање и сажимање, има одређене циљеве — да се развије осећање, обогати израз, да се укаже на могућности израза на више начина. Али у томе треба да је у основи: шта се жели истаћи том одредбом, простим додатком или развијеном реченицом. Тако ће се време реализације радње главне реченице казивати *временском* реченицом, али се може временска

одредба казати и простим додатком, само што тада нећемо имати сложену реченицу него просту проширену (Доћи ћу по сванућу: Доћи ћу пошто сване). Тако се ради и с другим случајевима. А увек се истиче функција: временски додатак казује време радње која се изриче предикатом, али се и временском реченицом исто тако казује време реализовања радње главне реченице, те сад имамо сложену, подређену реченицу. И *намерна* се реченица тумачи као израз, објашњење циља или намере радње главне реченице; *узрочна* као објашњење узрока радње главне реченице; *последична* казује последицу радње главне реченице; *поредбеноначинска* — начин како се врши радња главне реченице или у поређењу: да је оно што се изриче главном реченицом слично ономе или различно од онога што се изриче подређеном реченицом; *допусна* — допуштање могућности да се врши или не врши радња главне реченице и поред сметње коју садржи подређена реченица; *односна* — односи се на коју реч главне реченице; *погодбена* — казује погодбу или услов под којим се врши или би се могла вршити радња главне реченице и слично.

Код нас се обично схватало да директни говор треба узимати као потпуно одвојену реченицу. Стога се обично избегавају примери у којима имамо такве садржаје. Али треба знати да и директни говор и индиректни говор имају исти однос према оној уводној реченици којом се упућује на тај говор или којом се долази до тога говора. Тај директни говор, природно је, може бити и сам од више реченица. Тако треба и поступати: цео тај директни говор треба посматрати као објекат, а потом узимати сам тај говор и у њему проналазити какве реченице имамо и какав је однос међу њима. Ми узимамо примера ради само простији облик: Брат рече: „Доћи ћу к теби.“ — Оно што је брат рекао уствари је објекат предиката (прелазног глагола) предње, сад главне реченице. То се запажа кад се тај директни говор пренесе у индиректни. Имаћемо: Брат рече да ће доћи. Ту се такође запажа да је ранији директни говор сад казан као индиректни говор, а то је сад декларативна (исказна) реченица

и објекат главне реченице, као што је било и пре. Објекатску ћемо реченицу имати и у случајевима као: Он га упита: „Где је Милан?“ Преформирајући реченицу, добијамо: Он га упита где је Милан. Однос је исти...

Како се из овога види, великој разноврсности подређених реченица треба поклонити особиту пажњу. — Стога што се дају велике могућности спецификовања радње главне реченице и прелива међу реченицама које служе као развијене одредбенице, стварају се могућности и већег колебања, о чему се говори на другоме месту.

М. С. Јаловић